

Een weldadig verschil?

Standsbesef en het onbehagen van de burgerij¹

BOUDIEN DE VRIES

Inleiding

Twintig jaar geleden schreef Theo van Tijn, destijds hoogleraar sociaal-economische geschiedenis in Utrecht, een belangrijk artikel, dat hij bescheiden aanduidde als: 'Voorlopige notities over het ontstaan van het moderne klassebewustzijn in Nederland'.² Anders dan de titel doet vermoeden, kwamen in deze voorlopige notities uitgebreid de begrippen stand, standsbesef en standenmaatschappij aan bod. Van Tijn definieerde standen als sociale lagen die door betrokkenen als vanzelfsprekend werden beschouwd, als onveranderlijk en traditioneel bepaald. Bovendien bestonden er talloze gradaties binnen de standen. Betekenisvol besloot hij zijn definitie met: 'standen en standsbewustzijn [zijn] onlosmakelijk met elkaar verbonden: zonder standsbewustzijn geen standen'.³ De overgang van standsbesef naar klassenbewustzijn – want daar ging het in dit artikel tenslotte om – zou volgens hem bestudeerd moeten worden op basis van onder andere biografisch materiaal en 'schriftelijk overgeleverde uitlatingen van allerlei kanten over de maatschappelijke geledingen en hun onderlinge verhoudingen'. Van Tijns conclusie was: 'Het gaat dus om ideeën- en mentaliteitsgeschiedenis'.⁴ Daarmee was hij zijn tijd vooruit: ver voor we het hadden over zelfrepresentatie en identiteit, schreef Van Tijn over zelfperceptie van sociale groepen en de noodzaak om sociale verhoudingen van binnenuit te onderzoeken.

Deze oproep om het onderzoek krachtig ter hand te nemen werd bepaald niet genegeerd, maar richtte zich bij uitstek op die sociale groep waar het Van Tijn ook om te doen was: de arbeiders. Een stroom van artikelen en boeken op het gebied van de arbeidersgeschiedenis is sedertdien verschenen: er bestaan tal van studies over de organisaties, de collectieve acties, de voormannen, de mentaliteit, de levensomstandigheden en levensstijl.⁵ Verrassend genoeg is de oogst heel wat magerder wat betreft die andere belangrijke negentiende-eeuwse groep, de burgerij. Niet de burgerij als stand, maar de reconstructie van de standensamenleving was in de jaren zeventig en tachtig een belangrijk onderwerp voor sociaal-historici. Uit de

definitie van Van Tijn werd overgenomen dat de standen *vanzelfsprekend* waren, dat de maatschappelijke hiërarchie fijnmazig was en dat deze standenstructuur wegens de economische stagnatie als het ware verworden was tot een onwrikbare, onveranderbare stolling van het standsbesef. Het bestaan van de vanzelfsprekende standen en het even vanzelfsprekende standsbesef hoefde immers niet meer aangetoond te worden.

De reconstructie van de sociale structuur riep daarentegen veel discussie op. Geen boek of hoofdstuk over sociale groepen of het ging uitgebreid in op de vraag waar een indeling op gebaseerd moest zijn. Op inkomen, vermogen, beroep, huishuur, of belastingaanslag? Wat stelden die inkomensgroepen enzovoorts voor? Standen, klassen, of simpelweg constructies van de onderzoeker? En hoe zat het met de verandering in de omvang en samenstelling van de standen of groepen? Kortom, de burgerij werd bedolven onder een massa tabellen en diagrammen, uitlatingen over de maatschappelijke geleidingen functioneerden hoogstens als toefjes standsbesef op het kwantitatieve hoofdrecht.⁶ Het tijdschrift *De Negentiende Eeuw* is overigens gevrijwaard gebleven van artikelen over sociale stratificatie, waarschijnlijk mede wegens de geringe geestdrift die neerlandici en kunsthistorici voor deze materie kunnen opbrengen.

We weten het nu wel, wat die sociale structuur betreft. Er zijn rijken en armen, en daartussen bevinden zich de middengroepen. Maar het tijdrende indelen van mensen in sociale groepen wordt nog steeds gedaan, hoewel er een verandering is te bespeuren. Niet langer is de sociale structuur de primaire invalshoek. Het is nu eenmaal weinig spectaculair om voor stad x of dorp y te kunnen constateren dat het precies hetzelfde, of een beetje anders was als in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Leeuwarden, Groningen, Hendrik Ido Ambacht, Appingedam of Hellendoorn, om maar een paar plaatsen te noemen.⁷ Als mensen in sociale groepen worden ingedeeld, gebeurt dit in het kader van een bredere vraagstelling. Zo kan een onderzoek naar de sociale mobiliteit niet zonder een voorafgaande indeling in sociale groepen. Dit type onderzoek past nog steeds in de kwantitatieve traditie, hoewel de resultaten sterker gerelateerd worden aan maatschappelijke veranderingen alsook aan de perceptie van die veranderingen.⁸

Sociale stratificatie en sociale mobiliteit kunnen beschouwd worden als een siamese tweeling, verder uiteen liggen onderzoeken waarin stratificatie een heel ander doel dient, bijvoorbeeld om de sociale herkomst van armenzorgbestuurders te bepalen,⁹ huwelijkspatronen te onderzoeken¹⁰ of om een elite af te bakenen die op andere kenmerken wordt onderzocht, zoals participatie in het stadsbestuur,¹¹ of interne machtsverhoudingen.¹² Er zijn tal van andere voorbeelden te noemen. Niet altijd loopt het gelukkig af. Han Brouwer vraagt zich bijvoorbeeld in zijn studie over de leescultuur in Zwolle¹³ af of het leesgedrag in de periode 1780-1850 differentiaties vertoonde die samenhangen met de sociale groep waartoe de lezer behoorde. Deze vraag kan vanzelfsprekend alleen worden beantwoord als lezers, ko-

pers van boeken in dit geval, sociaal zijn gedefinieerd. Op basis van beroep en verwantschapsrelaties deelde Brouwer bijna 1000 mensen in groepen in, met klinkende namen als de hoge burgerij, de fatsoenlijke burgerij en de smalle gemeente. Uiteindelijk heeft dit niet zoveel opgeleverd, want sommige mensen kopen veel boeken en anderen weinig, maar, anders dan verwacht, vertoont dit gedrag geen parallel met de sociale groep waartoe ze behoren. Een indeling op basis van inkomen en vermogen, zo dat al systematisch mogelijk zou zijn geweest, zou weinig soelaas hebben geboden, want de lectuuraanschaf werd evenmin door deze variabelen bepaald. Brouwers onontkoombare conclusie is dan ook: 'de sociale stratificatie blijkt een ontoereikende matrix voor de analyse van culturele verhoudingen'.¹⁴

Brouwer heeft hiermee de vinger gelegd op de tekortkomingen van het stratificatie-onderzoek. Wanneer we objectieve maatstaven, als het ware van *buitenaf* op de sociale groepen leggen, kan het gebeuren dat hetgeen we willen onderzoeken wegduikt voor onze zucht tot indelen, tot categoriseren. Standsbesef is daar één van. Van standsbesef, zeker van dat van de burgerij, weten we zo goed als niets. Standsbesef is te beschouwen als een facet van de sociale identiteit van de burgerij, als een onderdeel van haar zelfrepresentatie. Het burgerlijk standsbesef kon ontstaan door, en een kristallisatiepunt zijn van de interactie met andere sociale groepen. Bij gebrek aan een aristocratie van enige betekenis waren dit vooral de lagere standen. Het burgerlijk normen- en waardenpatroon functioneerde als richtsnoer voor het sociaal handelen. In deze 'sociale expressie' van het geïnternaliseerde normen- en waardenpatroon, kon het individu zich via het eigen standsbesef identificeren met het collectieve zelfbewustzijn van de burgerij.

Onderzoek naar het standsbesef past daarom geheel in de nieuwe sociaal-culturele geschiedenis, waarin meer aandacht is voor identiteit, betekenisgeving en perceptie.¹⁵ Maar dit constateren is nog geen programma wáár het onderzoek naar het standsbesef zich op zou moeten richten. Ik zie een aantal veelbelovende onderzoeksvelden, die ik in de rest van dit artikel kort wil aanduiden.

Vanzelfsprekende standen?

In de eerste plaats moet een vraagteken gezet worden bij de talloze uitingen van het burgerlijk standsbesef in de negentiende eeuw. Het zijn er zóveel, dat ze ogenschijnlijk het onderzoek naar het diepverankerde standsbesef overbodig maken. Bekend is Multatuli's parodie op de ver doorgevoerde standenindeling in *Woutertje Pieterse*. Meester Pennewip spreekt daar over de verschillende onderafdelingen van de zevende subgroep van de derde klasse van de burgerstand. Ieder moet keurig in dat kleine hokje blijven. Dit geldt vooral voor de stand waartoe Wouters moeder, juffrouw Pieterse, behoort. Een stand 'waar de préséance nauwkeuriger in acht wordt genomen dan aan 't hof te Madrid, ja zelfs met 'n angstvalligheid, die 't ceremoniemeesterschap op die hoogte der maatschappij tot 'n hoofdbrekend werk

maakt voor menige juffrouw Pieterse'.¹⁶ En de Hallemannetjes, d.z.b.f.w. – die zo bijzonder fatsoenlijk waren – stonden net een trapje hoger dan juffrouw Pieterse, die daarom haar Wouter aanspoorde om met de onuitstaanbare Fransje en Gus te wandelen.

Natuurlijk is het gebruik van literatuur als bron voor de sociale geschiedenis niet onproblematisch.¹⁷ Ook een niet-literair genre als de negentiende-eeuwse physiologie kan alleen met de nodige voorzichtigheid gebruikt worden. Men vindt er geen accurate beschrijvingen van de werkelijkheid, laat staan dat ze dé perceptie van dé tijdgenoot weergeven. Nu zal niemand er van uitgaan dat Multatuli een volkomen waarheidsgetrouw beeld opriep van een maatschappij waarin het standsbesef als een ondoordringbare, verstikkende sluier over de sociale verhoudingen lag. Het is echter raadzaam in het geval van Multatuli extra op te passen. Hij had een diepgewortelde angst om voor kleinburgerlijk door te gaan. In een brief aan zijn toekomstige vrouw Tine zette hij het nog eens uitvoerig uiteen: 'Uw adel hindert mij volstrekt niet [...] maar er is een ander verschil van stand, wat mij altijd drukte, het is de kloof tusschen den steedschen koopmanstrots en den nederigen burgerman, [...] tusschen den man, die eene loge in de komedie huurt en den man, wiens vrouw "Jufvrouw" heet. [...] thans nu ik zoo menigmalen den baas gespeeld heb over adel van allerlei soort, thans schaam ik mij nog het te zeggen, dat ik een burgerjongen ben, die op den Haarlemmerdijk woonde.'¹⁸ Multatuli's voortdurende angst om wegens zijn financiële onvermogen weg te zakken in wat hij beschouwde als benepen kleinburgerlijkheid scherpte zijn pen en in combinatie met zijn feilloos oog voor het menselijk tekort, leidde dit tot een van de geestigste passages uit de Nederlandse literatuur. Maar het is geen beschrijving van de werkelijkheid.

Evenzeer is waakzaamheid geboden bij de vele uitlatingen van standsbesef die te vinden zijn in de archieven van de armenzorg. Een karakteristiek voorbeeld is de toespraak die J.A. Jolles in maart 1848 in Amsterdam in de Lutherse kerk aan het Spui richtte tot de leerlingen van de stadsarmensholen. Armlastige ouders en notabele Amsterdammers bevonden zich eveneens onder zijn gehoor. Ik citeer hier enigszins uitvoerig uit zijn toespraak, omdat we er zo goed de standsopvattingen in weerspiegeld zien:

Eene groote menigte is hier vergaderd, verre onderscheiden in de maatschappij door rang en stand, en niet minder door de bedeeeling met tijdelijke goederen. Laat uwe oogen rondgaan, en ge vindt hier aanzienlijken en geringen, rijken en gegoeden, maar ook armen en behoeftigen. Aanmerkelijk verschil, dat den eenen van den anderen verre onderscheidt; maar tevens *weldadig* verschil, want wie zou het, bij ernstig nadenken, kunnen ontkennen, dat dit verschil in rang en stand, dat onderscheid tusschen rijken en armen, in de menschelijke maatschappij onmisbaar is, en allen, tot welken stand in de wereld wij ook behooren, ook daarvoor

verplicht te zijn dank te weten aan den alleen wijzen Beschikker van ons lot [...]. Laat ons, door eene andere maatschappelijke orde te willen invoeren, niet wijzer trachten te zijn dan God.¹⁹

Deze opvatting weerklinkt in talloze andere geschriften. De maatschappelijke orde was door God gewild, sociale opklimming was uit den boze, van de armen werd verwacht dat zij braaf en ijverig, nederig en dankbaar zouden zijn. Maar leren deze uitlatingen ons dat er een diepverankerd standsbesef is en dat de standen als onveranderlijk en vanzelfsprekend werden beschouwd? Dat is maar de vraag. Is het wel zo logisch te concluderen dat de standen vanzelfsprekend waren, omdat men er zoveel over sprak? Is het juist niet eigen aan vanzelfsprekendheden dat men er het zwijgen toe doet? Bepaalde dingen waren zo vanzelfsprekend, dat er niet over gesproken werd. Neem bijvoorbeeld de kieswet. Vrouwen hadden geen kiesrecht; dit was zo vanzelfsprekend dat de kieswet niet eens vermeldde dat kiezers behalve volwassen, in het bezit van hun burgerrechten en van een zekere welstand, óók nog van het mannelijk geslacht moesten zijn. Een ander voorbeeld is te putten uit de geschiedenis van het Amsterdamse Leesmuseum. Dit genootschap had volgens zijn eigen wetten uit 1800 als doel 'de lezing van buitenlandsche zowel als van Nederduitsche journalen voor een groot getal van *menschen* [mijn cursivering, BdV] gemakkelijk te maken'.²⁰ Pas ruim zeventig jaar later, toen Aletta Jacobs zich aanmeldde, bleek dat het om een *herenleesmuseum* ging.²¹ Moeiteloos zijn deze voorbeelden van impliciete aannames omtrent rolpatronen uit te breiden. Misschien duidt de expliciete vorm waarin de vermanende opmerkingen over de 'weldadige' standverschillen gegoten zijn daarom op iets anders. Passages zoals hierboven moeten uitdrukkelijk in hun context beschouwd worden.

Maart 1848, dát is de context van de woorden van Jolles. Er waren barricaden in Parijs, na de Februarirevolutie was de republiek uitgeroepen en voor het Hôtel de Ville hadden opstandige arbeiders met rode vlaggen gezwaaid. Tegen deze achtergrond krijgt de toespraak van Jolles het karakter van een bezwering. Er spreekt angst uit, angst voor de massa, voor oproer, voor socialistische agitatie. Het vervolg van de Februarirevolutie van 1848 zou, overal in Europa, de burgerij bepaald niet geruststellen omtrent de meegaandheid en lijdzaamheid van de lagere standen. De bloedige Junidagen in Parijs en de weerklank die de revolutie in Duitsland en Oost-Europa wekte, zouden het gevoel van bedreiging alleen maar versterken. Geen wonder dat Jolles de gelegenheid te baat nam om zijn gehoor de deugden van de standenmaatschappij nog eens in te prenten.

Armenzorg en armenonderwijs waren bij uitstek een terrein waar zich dit onbehagen van de burgerij manifesteerde. Niet voor niets is de negentiende-eeuwse armenzorg getypeerd als een beheersingsstrategie van de hogere standen.²² Met name in de confrontatie met de armen bleek maar al te duidelijk hoezeer de maatschappelijke realiteit in conflict was met het

ideaalbeeld dat de burgerij had van de sociale hiërarchie. De frequente uitlatingen over de weldadigheid van de standensamenleving zijn te beschouwen als een 'defensieve standsreflex'. Van Tijn gebruikte dit begrip in verband met de ambachtslieden die in de tweede helft van de negentiende eeuw wegens de economische veranderingen hun gevestigde positie dreigden kwijt te raken. Zij idealiseerden het verleden waarin de standen in onderlinge harmonie geleefd zouden hebben.

Iets dergelijks geldt óók voor de burgerij, althans voor het conservatieve deel ervan. Juist in tijden van grote veranderingen – economische groei en de daarmee toenemende sociale mobiliteit – hamerde de burgerij op de weldadigheid van de standenindeling. Juist omdat het *niet* meer vanzelfsprekend was dat iedereen de onveranderlijkheid van de standenindeling accepteerde, werd getracht hiervoor een legitimering te vinden in het Goddelijk gezag. Naarmate de standensamenleving afbrokkelde en haar vanzelfsprekende karakter verloor, nam de expliciete bewieroking van het stelsel toe. Pas met het verdwijnen van de stilzwijgende acceptatie hóren we de tijdgenoten, niet over de feitelijke situatie, maar hoe die volgens hen moest zijn. We komen daarmee natuurlijk wel een vorm van standsbesef op het spoor, maar meer dan toe nu toe het geval is, moeten deze passages geplaatst worden in hun context. Dit standsbesef kwam pas aan de oppervlakte in tijden van verandering en is te beschouwen als een reactie, een uiting van angst of op zijn minst van onbehagen van de burgerij.

Op zoek naar een burgerlijke identiteit

Het onderzoek naar het standsbesef hoeft zich niet uitsluitend te richten op de moraliserende praatjes waarin het woord 'stand' voorkomt. Immers, standsbesef, het besef tot een bepaalde groep te horen, die zich onderscheidt van andere groepen, met een gemeenschappelijke ideologie en een gemeenschappelijk normen- en waardenpatroon, laat zich ook op subtielere wijze traceren. Er bestaat een aantal veelbelovende, maar in Nederland nog nauwelijks geëxploreerde, methoden. Ik doel hier op het onderzoek naar de sociaal-culturele identiteit van de negentiende-eeuwse burgerij.²³ We moeten op zoek naar wat binnen het burgerlijk gezin en in culturele kringen als vanzelfsprekend werd beschouwd. Een fraai voorbeeld is het boek van Davidoff en Hall, *Family Fortunes*,²⁴ waarin een paar rijke familie-archieven de basis vormen voor een studie naar allerlei aspecten van de burgerlijke identiteit in Birmingham, Essex en Suffolk. Dit Engelse onderzoek schetst onder andere de ontwikkeling van de publieke economische sfeer en het dagelijkse, intieme leven. Werk bepaalde bijvoorbeeld gaandeweg steeds meer de identiteit van mannen, terwijl afkomst juist minder belangrijk werd. De privé-sfeer werd bij uitstek het vrouwelijke domein. De kracht van dit boek is dat het de koppeling tussen beide leefsfere laat zien, zoals die bijvoorbeeld blijkt uit het feit dat de kredietwaardigheid en het aanzien van een onderneming mede bepaald werden

door het gedrag van de familie. Ook in Duitsland is de groep van Jürgen Kocka en de zijnen bezig met een groot project over de burgerij.²⁵ Uit dit type onderzoek blijkt wat voor rijke bron egodocumenten zijn. Ook in Nederlandse brieven, dagboeken en memoires moet nog een massa gegevens over het standsbesef te vinden zijn.²⁶

Interessant zou zijn om in deze egodocumenten ook de aandacht te richten op het bijzondere en afwijkende van de normale levensstijl en de reacties daarop. De liberale opvattingen omtrent de ontplooiing van het individu creëren immers een zeker spanningsveld. Enerzijds was het adagium dat ieder zich zoveel mogelijk moest kunnen ontwikkelen op basis van eigen talent en voorkeur, anderzijds moest deze zelfontplooiing wél passen binnen het verwachtingspatroon dat individuen ten opzichte van elkaar koesterden. Alleen als 'iedereen' zich aan de regels hield, kon de burgerlijke identiteit betekenis krijgen. De interne cohesie was afhankelijk van de mate waarin het individuele belang ondergeschikt werd gemaakt aan het groepsbelang. Conflicten tussen individu en groep manifesteerden zich bijvoorbeeld in de keuze van een huwelijkspartner. Ouders konden zich succesvol verzetten tegen het voorgenomen huwelijk van een van hun kinderen als zij de huwelijkskandidaat ongeschikt achtten. Zo wekte in 1883 de toen achttien-jarige Mia Cuypers, dochter van de bekende architect P.J.H. Cuypers, grote beroering onder de Amsterdamse gegoede burgers met haar liefde voor een Chinese koopman. De ouders wisten dit huwelijk drie jaar lang te verhinderen, maar gaven uiteindelijk toe. Niet helemaal tot haar tevredenheid beschreef haar neef Lodewijk van Deyszel deze romance in *Blank en geel*. Natuurlijk is het niet typisch negentiende-eeuws wanneer ouders een mesalliance trachten te verhinderen, maar in egodocumenten kunnen we juist dan verwijzingen verwachten naar wat normaal werd geacht.

Beginnende onderzoekers op dit fascinerende gebied moeten naar mijn mening vooral egodocumenten bestuderen die betrekking hebben op een bepaalde stad of regio en een bepaalde periode en niet eindeloos tijd besteden aan het achterhalen van de sociale stratificatie van die stad of regio. Het is zinvoller eerst te proberen een antwoord te vinden op al die vragen die er nog liggen. Hoe kwamen huwelijken tot stand en wat maakte een huwelijkskandidaat geschikt? Wat hield in de praktijk de huiselijkheids-cultus in? Welke rituelen waren er bij geboorte, huwelijk en overlijden? Hoe was de religieuze beleving in het gezin? Welke taken en rollen hadden man en vrouw in het gezin en welke ideaalbeelden had men daarbij voor ogen? In hoeverre kon men op de familie terugvallen bij tegenslag in zaken, bij ziekte, bij het vinden van werk? Welke normen en waarden werden via de opvoeding doorgegeven? Welke mechanismen werden in de gang gezet om afwijkend gedrag te voorkomen of te verhullen? En het gaat bij al deze elementen van het dagelijks leven niet eens zozeer om de beschrijving ervan, als om het proces van betekenisgeving. De betekenis die het individu hecht aan bepaalde zaken, herkent hij of zij ook in anderen, en dat maakt

dat het individu zich een onderdeel voelt van een groep. Het proces van betekenisgeving is op deze manier verknoopt met het standsbesef.²⁷

Het gezinsleven van de burgerij kan beschouwd worden als het interne domein van het onderzoek naar identiteit en zelfperceptie. Naar buiten gericht, maar minstens zo belangrijk, is de sociabiliteit, het uitbundige verenigingsleven, waar wat betreft de negentiende eeuw het buitenland wederom een onderzoeksvoorsprong heeft op Nederland.²⁸ Deze uit de verlichtingsidealen voortvloeiende verenigingsactiviteiten kunnen ons veel informatie verschaffen over de burgerlijke cultuur en identiteit. Deels waren het verenigingen die zich richtten op het welzijn van de medemens, deels dilettantengenootschappen zoals Mijnhardt ze noemt, gericht op zelfverheffing door vermeerdering van kennis van de natuurwetenschappen, van literatuur en kunst.²⁹ Beter dan objectieve criteria voor een sociale stratificatie laten deze verenigingen zien hoe sociale groepen zich formeerden, hoe de burgerij zich trachtte te onderscheiden van andere sociale groepen.³⁰

In het verlengde van het sociabiliteitsonderzoek zie ik nog een mogelijkheid om het standsbesef te onderzoeken. Er is namelijk een interne contradictie te bespeuren in het burgerlijke beschavingsoffensief: enerzijds is er het streven om de gehele maatschappij te doordrenken met burgerlijke deugden, anderzijds is het resultaat van een succesvol beschavingsoffensief voor veel burgers bepaald geen aanlokkelijk vooruitzicht: als iedereen burgerlijk wordt, waar blijft dan het onderscheid? Deze interne spanning is al vóór 1850 af en toe te bespeuren bij de activiteiten van 't Nut: oproepen tot een leefwijze volgens het burgerlijk normen- en waardenpatroon worden gelardeerd met waarschuwingen tegen standsverheffing.

In de tweede helft van de negentiende eeuw wordt de kloof die gaapt tussen burgers en andere sociale groepen gaandeweg minder diep. Zonder te willen beweren dat er helemaal geen verschil meer is tussen burgerij en arbeiders, vervagen de grenzen.³¹ De economische veranderingen betekenen voor de lagere regionen van de middenklasse lang niet altijd sociale stijging, soms zelfs sociale daling, terwijl de arbeidersaristocratie het beter krijgt. Het aantal witteboordenfuncties in de maatschappij neemt enorm toe, er komen steeds meer lagere ambtenaren, onderwijzers, kantoorbedienden, deels met wortels in de arbeidende klasse, deels afkomstig uit een kleinburgerlijk milieu. Als het onderscheid tussen burgers en niet-burgers langzamerhand wat vervaagt, tracht de burgerij haar plaats binnen de sociale hiërarchie te beklemtonen. Onder andere via de sociabiliteit krijgt deze plaatsbepaling gestalte. Maar tegelijkertijd zijn bepaalde vormen van sociabiliteit gedoemd te verdwijnen onder invloed van de maatschappelijke veranderingen. Ik bedoel de crisis waarin vele leesgezelschappen aan het eind van de negentiende eeuw gedompeld werden.

Bijna een eeuw lang had de burgerlijke leescultuur zich met name gemanifesteerd in deze leesgezelschappen. Vrijwel allemaal stelden ze hun leden in staat romans, poëzie, reisverhalen en tijdschriften te lenen. Deze genres werden weinig privé aangeschaft. Nu daalt aan het eind van de negentiende

eeuw de boekenprijs fors, terwijl tegelijkertijd de exploitatiekosten van de wat grotere leesgezelschappen behoorlijk stijgen. Deze financiële crisis betekende het einde van veel leesgezelschappen. Maar wellicht is dit niet de enige reden dat zoveel leesgezelschappen omstreeks de eeuwwende ter ziele gaan. Zou het kunnen zijn dat de echte leesrevolutie, die aan het einde van de negentiende eeuw plaatsvond, de burgerij opnieuw een licht gevoel van onbehagen bezorgde? Lange tijd had het leesgezelschap gegolden als een manifestatie van culturele belangstelling. Maar nu 'iedereen' kon lezen, en ook daadwerkelijk las, begon het leesgezelschap voor de burgerij zijn aantrekkingskracht te verliezen. Een ander middel werd nu gezocht om het culturele onderscheid te benadrukken: een boekenkast vol romans en andere ontspanningslectuur werd het nieuwe culturele statussymbool van de burgerij.

Er zijn dus allerlei manieren om het standsbesef te onderzoeken: in de eerste plaats door de vanzelfsprekende vormen ervan als minder vanzelfsprekend te beschouwen – waar het eerste deel van dit artikel over ging. Het bezingen van de deugden van de standenmaatschappij komt wellicht beter tot zijn recht in het kader van een defensieve standsreflex van de burgerij, dan als manifestatie van een door iedereen geaccepteerde vanzelfsprekendheid. Bovendien moeten we het begrip sociale en culturele identiteit van de burgerij inhoud trachten te geven op basis van egodocumenten en sociabiliteitsonderzoek, juist om het licht te laten vallen op de impliciete, vanzelfsprekende facetten van het standsbesef. Ik hoop dat als er weer eens een terugblik komt, als het tijdschrift *De Negentiende Eeuw* bijvoorbeeld dertig jaar bestaat, er geconstateerd zal worden dat er in dit opzicht een grote vooruitgang is geboekt.

Noten

- 1 Bij het schrijven van dit artikel heb ik kunnen profiteren van stimulerend commentaar van drs. Thimo de Nijs en dr. Henk te Velde.
- 2 Th. van Tijn, 'Voorlopige notities over het ontstaan van het moderne klassebewustzijn in Nederland' in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie II* (Den Haag 1977) 129-143.
- 3 Ibidem, 130.
- 4 Ibidem, 133.
- 5 Voor wie behoefte heeft aan literatuurverwijzingen: er is een recent themanummer van het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) met daarin een artikel van Marcel van der Linden en Jan Lucassen, 'Social history in the Netherlands', met name pagina 216-218.
- 6 Zelf heb ik overigens ook zo'n boek geschreven: *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam 1986).
- 7 Voor Amsterdam: zie noot 6; verder: Henk van Dijk, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (Schiedam 1976); P.D.R. Stokvis, *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog* (z.p. z.j.); Leeuwarden: Rolf van der Woude, *Leeuwarden 1850-1914. De modernisering van een provinciehoofdstad* (Leeuwarden 1994); Pim Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen 1986). Voorts bevat het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, met name in de eerste tien jaargangen (1975-1984), tal van artikelen die de sociale stratificatie betreffen, bijvoorbeeld: D. Damsma en L. Noordegraaf, 'Standen en klassen in een Zuidhollands dorp', *TvSG* 3 (1977) 243-268; Jan Lucassen en Gerard Trienekens, 'Om de plaats in de kerk – een onderzoek naar maatschappelijke ongelijkheid, voornamelijk in de 19e eeuw', *TvSG* 4 (1978) 239-304; J.L. van Zanden en D.J. van der Veen, 'Boeren, keuters en landarbeiders. De sociale structuur van Salland aan het begin van de negentiende eeuw', *TvSG* 10 (1984) 155-193.
- 8 Richard F.J. Paping en Rolf E. van der Woude, '“Een stijve stad als Leeuwarden”? Inter-generationale inkomensmobiliteit circa 1870-1904: een poging tot meting', *TvSG* 21 (1995) 429-455; O.W.A. Boonstra en C.A. Mandemakers, '“Ieder is het kind zijner eigene werken.” Sociale stratificatie en mobiliteit in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw', in: J. Dronkers en W.C. Ultee eds., *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit* (Assen 1995) 125-141.
- 9 Marco H.D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Amsterdam 1992) 91-112.
- 10 Frans van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw* (Wageningen 1992), met name hoofdstuk 5.
- 11 Pim Kooij, 'Fingerprints of an urban élite: the case of a Dutch city in the nineteenth century' in: Herman Diederiks, Paul Hohenberg en Michael Wagenaar, *Economic policy in Europe since the late Middle Ages. The Visible Hand and the fortune of cities* (Leicester 1992) 102-123.
- 12 M.G.J. Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant (circa 1810-1914)* ('s-Hertogenbosch 1990).
- 13 Han Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849* (Leiden 1995).
- 14 Ibidem, 292.
- 15 Voor een overzicht zie Maarten Prak, 'De nieuwe sociale geschiedschrijving in Nederland', *TvSG* 20 (1994) 121-148.
- 16 Multatuli, *Woutertje Pieterse* (uitgave Ede 1979) 35.
- 17 Zie W.P. Blockmans, C.A. Davids en E.K. Grootes, 'Inleiding' bij het themanummer Literatuur als bron voor sociale geschiedenis, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 10 (1984) 223-227. Een recente historische studie waarin uitgebreid gebruik is gemaakt van literaire teksten als bron is de dissertatie van Monique Stavenuiter, *Verzorgd of zelfstandig. Ouderen en de levensloop in Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Zwolle 1993). Zie

- ook Pieter Stokvis en Marita Mathijssen, 'Literatuur en maatschappij. Het beeld van de burgerlijke levensstijl in Nederlandse romans 1840-1910', *De Negentiende Eeuw* 18 (1994) 145-172.
- 18 Multatuli, *Volledige Werken* VIII (Amsterdam 1954) 532-533.
 - 19 *Jaarlijksch verslag van den Staat der Stads-armenscholen te Amsterdam, gedaan in de oude Luthersche Kerk den 28 Maart 1848 door Mr. J.A. Jolles*, 6-7.
 - 20 De Vries, *Electoraat en elite*, 86.
 - 21 Aletta Jacobs, *Herinneringen* (Amsterdam 1924, herdruk Nijmegen 1978) 66-67.
 - 22 Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*.
 - 23 Over het begrip identiteit zie: Willem Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *Bijdragen en Mededelingen van de Geschiedenis van Nederland* (1992) 614-634. Overigens levert de definitie van burgerij en daarmee ook 'burgerlijke' normen en waarden de nodige problemen op, zie: Henk te Velde, 'How high did the Dutch fly? Remarks on stereotypes of burger mentality' in: Annemieke Galema, Barbara Henkes en Henk te Velde eds., *Images of the nation: different meanings of Dutchness 1870-1940* (Amsterdam 1993) 59-79.
 - 24 Leonore Davidoff en Catharine Hall, *Family fortunes. Men and women of the English middle class 1780-1850* (Londen 1987).
 - 25 Zie: Jürgen Kocka ed., *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im Europäischen Vergleich* (München 1988). Interessant is ook: Manfred Hettling en Stefan-Ludwig Hoffmann, 'Der bürgerliche Werthimmel. Zum Problem individueller Lebensführung im 19. Jahrhundert', *Geschichte und Gesellschaft* (1997) 333-359. Een gedegen overzicht van de Duitse historiografie op dit terrein geeft Jonathan Sperber, 'Bürger, Bürgertum, Bürgerlichkeit, Bürgerliche Gesellschaft: studies of the German (upper) middle class and its sociocultural world', *The Journal of Modern History* 69 (1997) 271-297.
 - 26 Het overzicht van Ruud Lindeman, Yvonne Scherf en Rudolf Dekker, *Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw* (Rotterdam 1993) krijgt wellicht een vervolg voor de rest van de negentiende eeuw. In de reeks egodocumenten zijn recent een paar negentiende-eeuwse titels verschenen, waarvan de vuistdikke *Autobiografie (1778-1854)* van Willem van den Hull (Raymonde Padmos ed. Hilversum 1996) inderdaad verwijzingen over stand en standsbesef bevat (bijvoorbeeld pp. 360-371, 611-614, 657). Belangwekkend in dit verband zijn ook Jacob David Mees, *Dagboek 1872-1874* (Thimo de Nijs ed. Hilversum 1997) en F.A. Hartsen, *Nederlandsche toestanden. Uit het leven van een lijder* (Nop Maas ed. Hilversum 1996).
 - 27 De artikelen uit de bundel van Michelle Perrot, *Geschiedenis van het persoonlijk leven. Van de Franse Revolutie tot de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1989, oorspr. Parijs 1987) zijn een uitstekende aanzet, maar blijven wat al te zeer in de beschrijving steken. Niettemin bevatten ze fascinerend materiaal op een terrein waar het Nederlandse onderzoek nog nagenoeg moet beginnen.
 - 28 Zie bijvoorbeeld: R.J. Morris, *Class, sect and party: the making of the British middle class, Leeds 1820-1850* (Manchester 1990); Etienne François, *Sociabilité et société bourgeoise en France, en Allemagne et en Suisse 1750-1850* (Parijs 1987).
 - 29 W.W. Mijnhardt, *Tot Heil van het Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland 1750-1815* (Amsterdam 1988).
 - 30 Er is nog maar weinig onderzoek gedaan naar het Nederlandse verenigingsleven als aspect van het burgerlijk zelfbewustzijn. Pionierswerk is verricht door John Helsloot, *Vermaak tussen beschaving en kerstening. Goes 1867-1896* (Amsterdam 1995), voor de burgerij met name hoofdstuk 12 en 13. Aanzetten zijn te vinden in Jos Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw* (Den Haag 1991), met name hoofdstuk 19.
 - 31 Hierop wijst Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940* (Amsterdam 1984) 240-247. Een ander teken van het vervagen van de grenzen is de nivellering in het kledinggedrag, zie K.C.P. de Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920. Van een traditioneel bepaald kleedpatroon naar een begin van modern kleedgedrag* (Tilburg 1991) 196-201.